

Сергій Шумило

ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ У МІЖНАРОДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НА БОЦІ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ ТА НИЩЕННІ ЦЕРКОВНОЇ ОПОЗИЦІЇ В СРСР¹

ON THE PARTICIPATION OF THE MOSCOW PATRIARCHATE IN INTERNATIONAL ACTIVITIES ON THE SIDE OF THE SOVIET REGIME AND THE DESTRUCTION OF CHURCH OPPOSITION IN THE USSR

DOI: 10.58407/litopis.260107

© С. Шумило, 2026.СС BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

У статті аналізуються події та процеси 1920-х – 1980-х рр. із підпорядкування діяльності Російської Православної Церкви Московського патріархату (РПЦ МП) радянським спецслужбам. Автор розглядає події 1920-х рр., коли за втручання ОДПУ було організовано внутрішньоцерковний переворот у РПЦ та утворено «Тимчасовий синод» митрополита Сергія Страгородського, який у 1927 р. проголосив цілковиту лояльність до комуністичного режиму. Згідно з висновками автора, ці події кардинально змінили подальший поступ РПЦ МП, викликавши внутрішньоцерковну полеміку та розкол. Не приймаючи новий курс лояльності до радянського режиму та співпраці з його репресивними органами, значна частина єпископату та духовенства утворила церковну опозицію, відому як рух «непоминаючих». Через тотальні репресії радянських спецслужб проти опозиції вона протягом 1930-х рр. змушена була вдатися до нелегальної діяльності, відтак у неї з'явилась назва «Катакомбна Церква» (також у слідчих справах НКВС цей рух нерідко називали «Істинно-Православна Церква»). Автор доходить висновку, що, знищивши за допомоги лояльного духовенства Московської патріархії церковну опозицію, радянський режим далі планував знищити й рештки лояльної до нього церковної структури митрополита Сергія Страгородського. Події Другої світової війни змінили ці плани, змусивши сталінський режим почати використовувати Московську патріархію в міжнародній діяльності. Із цією метою протягом 1943 р. відбулося сталінське «перезавантаження» Московської патріархії. Одночасно, відновлюючи та посилюючи лояльну до себе церковну структуру (МП), сталінський режим після закінчення Другої світової війни повністю знищує на окупованих територіях будь-які прояви церковної альтернативи. Репресіям та ліквідації були піддані структури Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), Істинно-Православної Церкви (ІПЦ), Білоруської Автокефальної Православної Церкви (БАПЦ), Естонської Апостольської Православної Церкви (ЕАПЦ), Латвійської Православної Автономної Церкви (ЛПАЦ) та інших альтернативних юрисдикцій. Через жорстку репресивну політику радянського режиму в СРСР від кінця 1940-х рр. була забезпечена церковна монополія однієї структури – РПЦ МП. Згідно з висновком автора, відтоді радянські спецслужби (МДБ/КДБ) починають активно використовувати свою агентуру в РПЦ МП для шпигунсько-розвідувальної діяльності за кордоном, участі в різноманітних міжнародних та екуменічних заходах, поширенні та просуванні необхідних радянському режимові рішень і наративів. Ці представники «нового типу» радянського духовенства навіть з ослабленням комуністичного режиму наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. всіляко чинили опір демократичним перетворенням у суспільстві, виступали проти розпаду СРСР, проти процесів національного відродження та набуття республіками державної незалежності. Залишившись в керівництві РПЦ МП після розпаду СРСР, вони не лише не звільнилися від полону радянських спецслужб, але й стали в авангарді їхнього повернення до влади та неорадянської реставрації в РФ.

¹ Доповідь, виголошена на семінарі «WHAT MEMORIAL POLICIES FOR THE DAY AFTER IN EUROPE?», який відбувся в рамках VII Нормандського всесвітнього форуму миру 25 вересня 2024 р. (Саен, Франція). Семінар організовано за партнерства Collège des Bernardins (Париж, Франція) та Нормандського всесвітнього форуму миру.

Ключові слова: «Руський мір», РПЦ МП, Московський патріархат, СРСР, РФ, ОГПУ, НКВС, МГБ, КДБ, Сталін, Сергій Страгородський, Кіріл Гундяєв, російська агресія.

The article analyses events and processes of the 1920s–1980s in subordinating activities of the Russian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (ROC MP) to the Soviet special services. The author examines events of the 1920s when, with the intervention of the OGPU, an intra-church coup was organised in the ROC and a “Provisional Synod” of Metropolitan Sergei Stragorodsky was established, which in 1927 proclaimed full loyalty to the communist regime. According to the author’s conclusions, these events radically changed the further development of the RPC, causing intra-church polemics and schism. Not accepting the new course of loyalty to the Soviet regime and co-operation with its repressive organs, a significant part of the episcopate and clergy formed a church opposition known as the “non-commemorators” movement. Due to the total repression of the opposition by the Soviet security services, it was forced to go into an illegal situation in the 1930s, which gave it the name “Catacomb Church” (also in NKVD investigative files this movement was often referred to as “True Orthodox Church”). The author concludes that by destroying the church opposition with the help of the loyal clergy of the Moscow Patriarchate, the Soviet regime planned to destroy the remnants of Metropolitan Sergei Stragorodsky loyal church structure as well. Events of World War II changed these plans, forcing the Stalinist regime to begin using the Moscow Patriarchate for international activities. According to the author, Stalin’s “reset” of the Moscow Patriarchate took place in 1943 for this purpose. At the same time, while restoring and strengthening the loyal church structure of the Moscow Patriarchate, the Stalinist regime completely destroyed any manifestations of church alternative after the end of World War II in the occupied territories. Structures of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the True Orthodox Church (TOC), the Belarusian Autocephalous Orthodox Church (BAOC), the Estonian Apostolic Orthodox Church (EAOC), the Latvian Orthodox Autonomous Church (LOAC) and other alternative jurisdictions were subjected to repression and liquidation. With the help of the brutal repressive policy of the Soviet regime in the USSR from the late 1940s, the church monopoly of one structure – ROC MP – was secured. According to the author’s conclusion, from this period the Soviet special services (MGB – KGB) began to actively use their agents in the ROC MP for espionage and intelligence activities abroad, participation in various international and ecumenical events, dissemination and promotion of decisions and narratives necessary for the Soviet regime. These representatives of the “new type” of Soviet clergy, even with the weakening of the communist regime in the late 1980s – the early 1990s, resisted democratic changes in society in every possible way, opposed the collapse of the USSR, the processes of national revival and the acquisition of state independence by the republics. Remaining in the leadership of ROC MPs after the collapse of the USSR, they not only did not free themselves from the captivity of the Soviet security services, but also became in the vanguard of their return to power and neo-Soviet restoration in the Russian Federation.

Key words: Russian World, ROC MP, Moscow Patriarchate, USSR, Russian Federation, OGPU, NKVD, MGB, KGB, Stalin, Sergei Stragorodsky, Kirill Gundyayev, Russian aggression.

«Чи може дерево добре приносити плоди погані, і дерево погане приносити плоди добрі?» (Мт. 7:18). Відсиланням до цих слів із Євангелія від Матвія хотілося б розпочати дискусію про сучасний стан Російської православної церкви Московського патріархату (РПЦ МП).

Існує думка, що нинішні проблеми в РПЦ МП пов’язані винятково з особистістю її патріарха Кіріла (Гундяєва), і якщо його не стане, то все в Московському патріархаті може змінитися на краще. Однак, чи це справді так? Чи справді проблеми цілої системи полягають ув одній людині?

Очевидно, що РПЦ МП переживає глибоку кризу. Але якими є її суть і причини? Успіх лікування будь-якої хвороби насамперед залежить від правильності встановлення діагнозу. А це потребує заглиблення в історію хвороби.

Поставлене завдання порушує перед нами інше питання: чи може сучасна структура Московської патріархії вважатися канонічною правонаступницею багатовікової Російської Церкви? А це неминуче відсилає нас до церковних подій та суперечок кінця 1920-х – 1930-х рр. Та дискусія не була вичерпана у природній спосіб. Її штучно придушили радянські каральні органи за допомогою жорстоких репресій та фізичного знищення опозиції. Оскільки це слово в історії так і не сказано до кінця, воно залишається актуальним, у тому числі й у контексті сучасності.

Сергіянство: від церковного перевороту до «спільних радостей» із тоталітарним режимом

Безсумнівно, найважливішою подією в житті Православної Російської Церкви у ХХ ст. був Помісний Собор 1917–1918 рр. Із демократичними перетвореннями, що почалися в країні в лютому 1917 р., Православна Церква, яка протягом 200 років була позбавлена канонічного церковного управління й соборного устрою, вперше отримала право скликати загальноцерковний Помісний Собор. Після століть перебування під пресом імперської системи, де Церква була позбавлена внутрішньої свободи і їй відводилася лише роль дер-

жавного придатка або якогось «духовного департаменту», з'явилася надія на її перезавантаження та вільний розвиток. Собор започаткував суттєві реформи церковного життя на засадах демократизації та внутрішньої духовної свободи². Проте його рішення так і не були втілені в життя через втручання більшовиків, які невдовзі захопили владу та розпочали гоніння проти будь-яких проявів інакодумства та релігійності.

Комуністичний режим ставив за мету повне викорінення релігії, віри в Бога, будь-яких церков та їхніх служителів. Однак це завдання наштовхнулося на опір вірян. Зрозумівши, що повністю викоринити релігію в народі неможливо, радянські репресивні органи (ВЧК–ОДПУ–НКВС) роблять спроби залучити Церкву до служіння своїм інтересам. Паралельно з арештами й розстрілами «неблагонадійних» єпископів і священників каральні органи інспірують низку розколів усередині Церкви, а також здійснюють вербування окремих ієрархів і священнослужителів як секретних агентів. Так, у 1920-х рр. всередині Російської Церкви виникають обновленський та низка інших розколів³.

У вирі трагічних подій 1920–1930-х рр. одним із найсерйозніших викликів для Російської Церкви стала втрата принципу соборності та спадковості законної церковної влади, а далі – втрата внутрішньої духовної свободи.

Через два роки після смерті московського патріарха Тихона (Белавіна), 1927 р. відбувається одразу кілька подій, які досі мають серйозні наслідки для Церкви в Росії. Насамперед це церковний переворот, організований під керівництвом начальника 6-го відділення ОДПУ Євгенія Тучкова. У результаті успішно проведеної спецоперації на чолі Церкви було поставлено завербованого ОДПУ колишнього обновленського митрополита Сергія (Страгородського)⁴. У своїх претензіях на владу він спирався не на соборне волевиявлення Церкви, а на радянські каральні органи (ОДПУ–НКВС).

Незадовго до цього шляхом письмового опитування та збору підписів єпископату було соборно визначено нового законного предстоятеля Російської Церкви. Більшістю голосів архієреїв (72 голоси – «за») цей жереб припав на митрополита Казанського Кирила (Смирнова, †1937)⁵. ОДПУ оперативнo спробувало втрутитися та запобігти обранню невідного ієрарха. Більшість учасників таємного соборного голосування було заарештовано та кинуте до в'язниць і таборів⁶.

Одним із заарештованих у цій справі був митрополит Сергій (Страгородський), якого, на відміну від інших архієреїв, незабаром звільнили⁷. Давши згоду на співпрацю з ОДПУ, він приймає пропозицію під їхнім контролем заснувати з числа завербованих архієреїв новий «Тимчасовий патріарший синод»⁸. Склад цього самочинного органу ніхто не обирав. Його було підбрано та сформовано в ОДПУ за принципом лояльності до радянської влади та готовності співпрацювати з органами держбезпеки. Не дивно, що одразу ж після заснування «синод» був зареєстрований, хоча до цього «тихонівське» церковне управління багато років поспіль отримувало відмову у реєстрації⁹.

По суті, 1927 р. за втручання ОДПУ під зовнішнім виглядом «старої» було створено нову церковну структуру, яка перебувала під повним контролем радянського режиму. Митрополит Сергій (Страгородський), який її очолив, перевищивши надані йому раніше повноваження «Тимчасового заступника місцєблюстителя» і незаконно привласнивши собі владу Першоїєрарха, учинив новий розкол у Церкві¹⁰. За його ім'ям ця течія отримала назву «сергіянська церква» або «сергіянство»¹¹.

² Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви, 1917–1945. Париж: Имка-пресс, 1977. С. 114–117.

³ Шумило С. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Конспект по истории Истинно-Православной Церкви в СССР. Луцк: Терен, 2011. С. 17; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117; Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. Москва, 1995. С. 106; Мазырин А., иерей. Высшие иерархи о преемстве власти в Русской Православной Церкви в 1920-х – 1930-х гг. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. С. 57–196.

⁴ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁵ Журавский А. Во имя правды и достоинства Церкви: Житие и труды священномученика Кирилла Казанского в контексте исторических событий и церковных разделений XX в. Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2004. С. 249; Мазырин А., иер. Высшие иерархи о преемстве власти... С. 57–196; Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (1700–2005). Москва: Сретенский монастырь, 2010. С. 419–420; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 114.

⁶ Журавский А. Во имя правды и достоинства Церкви... С. 277–278; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 114.

⁷ Там само; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁸ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 37–40.

⁹ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 422; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117.

¹⁰ Там само. С. 117; 429.

¹¹ Шумило С. В катакомбах... С. 42.

Одним із перших актів сергієвського «Тимчасового синоду» було видання 29 липня 1927 р. т. зв. «Декларації про лояльність до радянської влади»¹². У цьому документі від імені всієї Російської Церкви вперше проголошувалася тотожність «радостей і горестей» комуністичного режиму та Церкви. Це докорінно відрізнялося від колишніх стриманіших заяв патріарха Тихона та інших архієреїв. Нове церковне керівництво оголошувало курс на беззастережну лояльність та співпрацю із радянською владою. А по суті, це був курс на повне підпорядкування Церкви радянським органам держбезпеки.

Внутрішньоцерковний опір та боротьба за свободу Церкви

Нелегітимне заснування митрополитом Сергієм «Тимчасового синоду» та видання ним «Декларації про лояльність» викликали глибоку смуту в «тихонівській» Церкві. Єпископи та священники у багатьох епархіях відмовлялися визнавати канонічність новоявленого «Синоду» та його Декларацію¹³. Митрополит Сергій багатьма ієрархами був звинувачений у порушенні соборності, неканонічній узурпації церковної влади та добровільному підпорядкуванні Церкви інтересам богоборчого режиму¹⁴.

Подібно до руху «Сповідницької Церкви» в нацистській Німеччині, в СРСР в кін. 1920-х – на поч. 1930-х рр. стихійно виникає внутрішньоцерковний опозиційний рух, який у літературі отримав умовну назву «непоминаючі»¹⁵. У низці регіонів цілі епархії та чолі з єпископами заявляють про невизнання повноважень митрополита Сергія. Серед лідерів опозиції такі визначні ієрархи, як митрополит Казанський Кирило (Смирнов, †1937), митрополит Ярославський Агафангел (Преображенський, †1928), митрополит Петроградський Йосиф (Петрових, †1937), архієпископ Углицький Серафим (Самойлович, †1937), архієпископ Уфимський Андрій (Ухтомський, †1937), єпископ Ніжинський Дамаскин (Цедрик, †1937) та багато інших¹⁶. Усі вони за свою принципову позицію в подальшому трагічно закінчують життя в катівнях сталінських в'язниць та концтаборів.

Заклики до збереження внутрішньої духовної свободи Церкви та неможливості її служіння інтересам атеїстичної держави в ці роки стають лейтмотивом полеміки багатьох опозиційних ієрархів із митрополитом Сергієм¹⁷. Це була полеміка не так про систему політичного устрою в країні, як про те, що таке є Церква, яка її природа, місія та призначення. Вона мала еклезиологічний характер. Йшлося не просто про звичайну «лояльність» до тієї чи іншої системи влади (незалежно від її форм), а про тотожність інтересів (спільних «радостей і горестей») Церкви та режиму, який ставив за мету повне викорінення будь-якої релігії. І про неприпустимість служіння Церкви цим злочинним інтересам. У цьому полягала принципова відмінність від лояльності Церкви до колишніх режимів влади, які декларували свою зовнішню відданість чи лояльність до християнства.

Але чимало «непоминаючих» у своїх поглядах на місію Церкви пішли ще далі простої незгоди з певною ідеологією. У дусі курсу Помісного Собору 1917–1918 рр., який вітав демократичні перетворення та звільнення Церкви від диктату держави, вони наполягали на принциповості збереження внутрішньої духовної свободи Церкви перед будь-якою державною владою, чи то монархія, демократія, авторитаризм чи тоталітаризм. Межа можливих компромісів із державою визначалася саме цим критерієм – внутрішньою духовною свободою та незалежністю від будь-яких впливів ззовні¹⁸.

Це було нове слово в православній богословській думці на теренах колишньої імперії, таке нехарактерне для неї в попередні часи. Те, що ці ідеї публічно висловлювалися ієрархами Церкви не в умовах зовнішньої свободи, а під загрозою арештів і репресій, а часто й зовсім із місць ув'язнення, надає їм особливої цінності та актуальності, зокрема для нашого часу. На жаль, ця спадщина новомучеників і сповідників ХХ ст. так і залишилася фактично невідомою та незатребуваною у пострадянській Церкві.

¹² Акты святейшего патриарха Тихона и позднейшие документы о преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М. Губонин. Москва: Изд-во Правосл. Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. С. 509–513; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117–118.

¹³ Шумило С. В катакомбах... С. 42.

¹⁴ Там само. С. 42–45.

¹⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. Москва, 1999. С. 217; Його ж. Судьбы иосифлянских пастырей. Иосифлянское движение Русской Православной Церкви в судьбах его участников. Санкт-Петербург: Сатисъ, 2006. С. 14; Мазырин А., свящ. «Непоминающие». *Православная энциклопедия*. Москва, 2018. Т. XLIX. С. 15–20; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 179; Осипова И. О. Премилосердый, буди с нами неотступно... Воспоминания верующих Истинно-Православной (катакомбной) Церкви. Конец 1920-х – нач. 1970-х гг. Москва: Братонез, 2008. С. 18; Шумило С. В катакомбах... С. 47–50.

¹⁶ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 179; Осипова И. О. Премилосердый... С. 18; Шумило С. В катакомбах... С. 47–50; Шумило В. «Претерпѣвый до конца» (Мф. 10:22): жизнеописание священномученика Дамаскина, епископа Глуховского и Нежинского (1878–1937). К 140-летию со дня рождения и 80-летию мученической кончины. Чернигов–Провемон: *SCRIPTORIUM*, 2018. Издание второе, исправленное и дополненное. 86 с.

¹⁷ Шумило С. В катакомбах... С. 43–45.

¹⁸ Там само.

Внутрішньоцерковний рух «непоминаючих» до початку 1930-х рр. тією чи іншою мірою охопив практично всі єпархії «тихонівської» Церкви, зокрема і в Україні¹⁹. В умовах відносної свободи цей рух однозначно мав би масове поширення і вплинув на розвиток Православної Церкви, завдяки чому вона була б зовсім іншою, ніж нині. Але радянські репресивні органи в тісній взаємодії з «Тимчасовим синодом» митрополита Сергія зробили все, щоб знищити як сам рух, так і його представників.

Незгодних єпископів митрополит Сергій усунув із кафедр, піддав «заборонам у священнослужінні» та «відлученню»²⁰ (фактично те саме, що тепер робить патріарх Кіріл (Гундяєв) щодо «антивоєнних» священників РПЦ МП). Для співробітників ОДПУ–НКВС непокора «Тимчасовому синоду» та невизнання його «Декларації лояльності» було достатнім для звинувачення у причетності до «антирадянського церковного підпілля», за що засуджували до тривалих термінів ув'язнення та концтаборів (від 10 до 25 років) чи розстрілів²¹.

Придушення опозиції. Виникнення Катакомбної Церкви

Наприкінці 1920-х – поч. 1930-х рр. прокотилася перша хвиля арештів непокірних єпархів. Лише протягом 1929 р. було заарештовано понад 15 єпископів, які відокремилися від митрополита Сергія, відтак на «звільнені» кафедри «Тимчасовий синод» одразу призначав лояльних архієреїв, які пройшли «співбесіди» в ОДПУ²². Комуністичний режим за допомогою Сергія проводив свого роду «селекційний відбір» (чистки) серед єпископату та повне «перезавантаження» Православної Церкви. До управління єпархіями допускалися лише ті, хто підтверджував свою лояльність і давав згоду бути таємним агентом радянських спецслужб. Незгодних засуджували до тривалих термінів ув'язнення або розстрілювали²³.

Від березня по жовтень 1929 р. чекісти провели перший етап всесоюзної спецоперації зі знищення церковної опозиції: масові арешти пройшли в багатьох областях країни. Згідно з неповною статистикою, за цей рік було заарештовано понад 5000 священнослужителів²⁴.

Відтоді в опозиції «непоминаючих» з'являється нова неофіційна назва – «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ). Саме так її було «зарєєстровано» у матеріалах слідчих справ ОДПУ–НКВС²⁵. Цю назву церковній опозиції приписали чекісти й вона поступово закріпилася. Чим більше радянський режим і сергієвський Синод переслідували опозицію, тим більше стихійний рух набував рис організованого опору.

Від липня 1931 р. по квітень 1932 р. масові арешти прихильників антисергієвської опозиції знову прокотилися всіма регіонами СРСР. Кількість заарештованих священнослужителів за цей період перевищила 19000 осіб²⁶.

В умовах тотальних репресій, арештів і розгрому антисергієвської опозиції, представники руху «непоминаючих», які залишилися на волі, від сер. 1930-х рр. з метою самозбереження починають переходити до нелегальної форми діяльності. По суті залишки опозиції були заганні в глибоке підпілля, після чого вона втратила можливість впливати на широкі церковні маси.

Так, на основі стихійного руху «непоминаючих» у СРСР виникає новий рух – «катакомбний» (тобто підпільний), який отримав неофіційну назву «Катакомбна Церква»²⁷. У матеріалах слідчих справ НКВС її й далі називали «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ).

¹⁹ Шкаровский М. Иосифлячество: течение в Русской Православной Церкви. Санкт-Петербург, 1999. С. 3–6; История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1.: 1917–1970. С. 529; Шумило С. В катакомбах... С. 45.

²⁰ Акты патриарха Тихона... С. 605–609; 643–644; Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 168–169; Польский М., прот. Положение Церкви в Советской России. Путеводитель по православной аскетике. Санкт-Петербург, 1999. Вып. 3. С. 174–175; Шумило С. В катакомбах... С. 42.

²¹ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 465; Андреев И., проф. Русская Зарубежная Церковь и Катакомбная Церковь в Советской России. Документальные данные о начале раскола Русской Церкви на «Советскую» и «Катакомбную». Луч Света. Учение в защиту Православной веры, в обличение атеизма и в опровержение доктрин неверия. Джорданвилл, Н.И., США, Свято-Троицкий монастырь РПЦЗ, 1970. Ч. 2. С. 119–120; Його ж. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. Православная Русь, 1947; Андреев И. Истоки раскола Русской Православной Церкви на советскую и катакомбную. Владимирский православный календарь на 1960 г. Джорданвилл, Н.И., 1960. С. 36–35; Його ж. Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней. Православный путь. Джорданвилл, Н.И. Ч. 1, 1952; Ч. 2, 1953.

²² Шумило С. В катакомбах... С. 42, 50.

²³ Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви... С. 117, 429; Шумило С. В катакомбах... С. 51, 57.

²⁴ Осипова И. Сквозь огонь мучений и воды слез... Гонения на Истинно-Православную Церковь. Москва, 1998. С. 25–26.

²⁵ Шумило С. В катакомбах... С. 52–53.

²⁶ Осипова И. Сквозь огонь мучений и воды слез... С. 26–27.

²⁷ Шумило С. В катакомбах... С. 53, 65.

Вимушений перехід Церкви до «катакомб» її послідовники пояснювали необхідністю збереження все тієї ж внутрішньої свободи та незалежності від богоборчої держави.

Пік репресій проти цього руху припав на 1937–1938 рр., коли по всій країні в катівнях НКВС за масово сфабрикованими справами про «антирадянське підпілля ІПЦ» було розстріляно понад 40 архієреїв та тисячі священників. Точних цифр досі не встановлено.

Крім переслідування послідовників ІПЦ, радянські репресивні органи в цей період піддали повному розгрому Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ) та низку інших як православних, так і протестантських течій. Жорстоких репресій та винищення зазнавали також католики, юдеї, мусульмани, буддисти.

Знаючи про ці розправи, митрополит Сергій та його «Тимчасовий синод» не лише не заступалися за безневинно постраждалих, а й на весь світ публічно заявляли, що в СРСР репресій на релігійному ґрунті немає і що архієреї та священники відбувають справедливе покарання винятково за «політичні злочини»²⁸.

Щоправда, такі заяви не завадили режиму розпочати згодом розгром і самої сергіївської групи. Після розправи над антисергіївською опозицією така ж доля чекала і на лояльне до радянської влади духовенство. За деякими підрахунками, у РРФСР до 1940 р. в юрисдикції митрополита Сергія залишалось трохи більше 100 діючих храмів²⁹. Його Декларація не лише нікого не врятувала від гоніння, але, навпаки, спричинила посилення репресій³⁰. Ліквідації підлягали спочатку опозиційні, а потім і всі без винятку релігійні організації та носії релігійного культу, навіть такі лояльні до комуністичного режиму, як «сергіяни» та «обновленці». І лише Друга світова війна врятувала їх від остаточного знищення.

Сталінське «перезавантаження» Московської патріархії

Від 1943 р. спостерігається зміна політики сталінського режиму щодо релігії та Церкви. Зазнаючи краху у війні з нацистською Німеччиною, Сталін змушений був звернутися до керівників західних країн (США та Великобританії) із проханням про надання військової допомоги та відкриття «другого фронту». Переговори в рамках Тегеранської конференції країн-союзниць з антигітлерівської коаліції, що готувалася на листопад 1943 р., були життєво важливими для сталінського режиму. Але для цього необхідно було продемонструвати перед західними союзниками готовність до демократичних перетворень та відновлення свободи віросповідання в СРСР³¹. Тому задля забезпечення успішних переговорів вирішили використати вплив релігійних організацій для створення позитивного «демократичного» іміджу Радянського Союзу.

Відтак до СРСР вперше було запрошено делегацію Англіканської Церкви. Переговори з нею доручили провести митрополиту Сергію (Страгородському), якого для більшої ваги вирішено було негайно звести в сан патріарха³².

У ніч із 4 на 5 вересня 1943 р. за наказом Сталіна до нього в Кремль були доставлені троє сергійянських архієреїв, які залишилися на волі, – сам митр. Сергій, а також митрополити Алексій (Симанський) і Миколай (Ярушевич)³³. На цій зустрічі Сталін доручив трьом митрополитам провести перезавантаження їхньої церковної організації та скликати для цього архієрейський собор (на якому, щоправда, не було представлено і 70% ієрархії Російської Церкви).

Результатом цього заходу стало безальтернативне проголошення митрополита Сергія (Страгородського) «патріархом Московським»³⁴. При цьому, Сталін особисто наполіг на тому, щоб до патріаршого титулу були внесені зміни й замість найменування «всієї Росії», як це було за патріарха Тихона, його стали називати «всієї Русі». На соборі був утворений синод, який не діяв від 1934 р. Також від того моменту за сергієвською структурою остаточно було затверджено назву «Руська Православна Церква» (РПЦ) замість назви «Православна Російська Церква» (ПРЦ), яку використовували за патріарха Тихона.

Для контролю над РПЦ МП за вказівкою Сталіна при Раднаркомі СРСР створено спеціальний державний орган – «Рада у справах Руської православної церкви» (СД РПЦ), яку

²⁸ Інтерв'ю с главој Патриаршей Православной Церкви в СССР Заместителем Патриаршего Местоблюстителю митрополитом Сергием и его Синодом. *Известия ЦИК*. 1930. 16 февраля. № 46 (3893).

²⁹ Одинцов М. Великая Отечественная война (1941–1945) и религиозные организации в СССР. *Православная энциклопедия*. Москва, 2004. Т. 7. С. 407.

³⁰ Осипова И. О. Премилосердый, буди с нами неотступно... С. 24; Шумило С. В катакомбах... С. 49–51.

³¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. Москва: Политиздат, 1991. С. 337; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³² Алексеев В. Иллюзии и догмы. С. 337; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³³ Записка Г. Карпова о приеме Сталиным иерархов Русской Православной Церкви 4 сентября 1943 г. *Сталин И. В. Сочинения*. Тверь: ИИЦ «Союз», 2006. Т. 18. С. 621–629.

³⁴ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 206, 284–287.

очолив начальник 5-го (церковного) відділу 2-го Управління НКДБ СРСР полковник Г. Карпов³⁵. Із цим контролюючим органом, який мав подвійне підпорядкування – Раднаркомом та НКДБ СРСР, мали узгоджувати всі свої дії патріарх та члени синоду РПЦ МП³⁶.

За тиждень після інтронізації радянський патріарх Сергій прийняв у Москві довгоочікувану делегацію Англійської Церкви на чолі з архієпископом Йоркським Кирилом Гарбеттом, який після цього в *New York Times* та інших західних ЗМІ заявив, що «у Радянському Союзі існує цілковита свобода віросповідання»³⁷. Відтоді починається активне залучення та використання Московської патріархії у відстоюванні та просуванні інтересів радянського тоталітарного режиму на міжнародному рівні³⁸. Одночасно активізується вербування серед духовенства та робота агентів МДБ–КДБ у структурах РПЦ МП³⁹.

Поступово участь Московської патріархії в зарубіжних заходах стає одним із пріоритетних напрямів діяльності, яку курирували безпосередньо з Ради у справах РПЦ та НКДБ–МДБ СРСР⁴⁰. 4 квітня 1946 р. у структурі РПЦ МП було створено спеціальний Відділ зовнішніх церковних зносин (ВЗЦЗ)⁴¹, співробітники якого проходили спеціальне вербування в МДБ–КДБ для подальшої агентурної діяльності за кордоном. Цей відділ підпорядковувався безпосередньо кураторам із МДБ–КДБ, і на нього фактично не могли впливати навіть московські патріархи.

Окрема й маловивчена тема – використання КДБ своєї агентури в РПЦ МП для шпигунсько-розвідувальної діяльності за кордоном, їхня участь у різноманітних міжнародних та екуменічних заходах, поширенні та просуванні необхідних радянському режимові рішень і наративів. Ця тема іще потребує всебічного дослідження та розкриття. На жаль, на заваді цьому стоїть сувора засекреченість архівів КДБ у Москві.

Встановлення «духовної монополії» РПЦ МП та знищення опозиції

Варто зазначити, що від 1946 р. сталінським режимом посилюється кампанія щодо цілеспрямованого знищення будь-яких альтернативних церковних юрисдикцій і течій та встановлення повної монополії в СРСР однієї «кишенькової» церковної структури – РПЦ МП. За допомогою жорстоких репресій були насильно ліквідовані Українська Греко-Католицька Церква, Українська та Білоруська Автокефальні Православні Церкви, єпархії та парафії Константинопольської (в Естонії, Латвії та на Закарпатті), Румунської та Сербської Церков. Також ліквідовано Українську Автономну Церкву та «обновленську церкву». До того ж було підсилено кампанію з виявлення та повного знищення підпільних громад Катакомбної або Істинно-Православної Церкви (ІПЦ). Духовенство та парафії під тиском органів держбезпеки змушували переходити до РПЦ МП, а незгодних арештовували та засуджували до тривалих термінів ув'язнення. Так, у др. пол. 1940-х рр. в СРСР була забезпечена повна монополія підконтрольної та лояльної до комуністичного режиму Руської православної церкви Московського патріархату.

Але навіть за таких умов церковна опозиція в СРСР продовжувала зберігатися, хоч і загнана у підпілля та позбавлена можливості впливу на широкі маси. Незважаючи на офіційну «ліквідацію», під страхом смерті продовжували нелегальну діяльність таємні греко-католицькі єпископи та священники⁴². Також, незважаючи на масові репресії проти послідовників ІПЦ, до початку 1960-х рр. в СРСР залишалось ще не менше 100 таємних свя-

³⁵ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 205.

³⁶ Записи бесед председателей Совета по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР Г. Карпова и В. Куроедова с патриархами Русской православной церкви (1943–1960). *Государство и церковь в XX в.: Эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты: Опыт России и Европы*. Москва: Либроком, 2011. С. 106–176.

³⁷ Colquhoun, Iain. (2014). STALIN'S CONCORDAT – TURNING-POINT OF HISTORY. *Polish News*. URL: <https://polishnews.com/stalin-s-concordat-turning-point-of-history>

³⁸ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287.

³⁹ Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті України (1939–1964): формування, функції, моделі поведінки. Львів: Вид-во УКУ, 2025. 360 с.; Берман А., Скакун Р. «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»: Директивы НКГБ СССР о Поместных Соборах Русской Православной Церкви 1943 и 1945 гг. из архива Службы безопасности Украины. *Церковно-исторический вестник*. 2017/2018. № 24–25. С. 247–258.

⁴⁰ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 284–287; Скакун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті... С. 49–69; Берман А., Скакун Р. «Обеспечивать проверенной агентурой из числа духовенства»... С. 247–258.

⁴¹ Алфеев И., митр. Отдел внешних церковных связей. *Православная энциклопедия*. Москва, 2019. Т. 53. С. 489.

⁴² Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). Збірник статей з церковної історії. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. Ч. 1. С. 130–132; Борущька О. Підпілля діяльності УГКЦ в часи радянського тоталітаризму у 60-х рр. XX ст. *Історія релігій в Україні*. 2012. Вип. 22. Кн. 1. С. 728–729.

ценників цієї течії та понад 1000 «катакомбних» (підпільних) громад РПЦ⁴³. Ця тема історії та таємного служіння Катакомбної Церкви в СРСР досі є маловивченою та незатребуваною через багаторічне «табу» на неї з боку Московської патріархії, яка за радянських часів домоглася репресивним органам придушувати церковну опозицію.

У виявленні та ліквідації цих та інших підпільних церковних груп відділам у справах релігій та КДБ на місцях часто допомагали священники РПЦ МП, завербовані як секретні агенти держбезпеки⁴⁴. Водночас, із зародженням у СРСР дисидентського руху, керівництво РПЦ МП намагалося придушувати будь-які опозиційні настрої всередині власної структури. Зокрема в 1965 р. архієпископ Гермоген (Голубев), який відмовлявся закривати храми у своїй єпархії, на вимогу керуючого справами МП архієпископа Алексія (Рідігера; агент КДБ «Дроздов») був усунений від управління єпархією і поміщений під домашній арешт у Жировицькому монастирі. Були заборонені у священнослужінні священники Гліб Якунін і Миколай Ешліман, які виступали проти порушення прав вірян у СРСР. Зазнавали церковних санкцій і багато інших, менш відомих священників РПЦ МП, які наважувалися висловлювати незгоду з офіційним курсом церковного керівництва⁴⁵.

Сумною сторінкою історії РПЦ МП у цей період стала кампанія із закриття діючих парафій. Із 14477 патріархійних храмів, які діяли в СРСР у 1949 р., до 1966 р. залишилося відкритими 7523⁴⁶. Відповідно, до 1966 р. було позбавлено парафій, рестрації та засобів для існування понад 7000 священнослужителів РПЦ МП. При цьому закриття храмів тепер здійснювалося не радянською владою, а руками правлячих архієреїв Московської патріархії, які за рознарядкою з відділів у справах релігій самі слухняно закривали ці храми. А на священників, які наслідувалися опротестовувати такі дії єпископату, накладали церковні санкції та заборони⁴⁷.

«Новий тип» радянського духовенства

Керівництво Ради у справах релігій у звітах за 1979 р. з гордістю констатувало, що внаслідок багаторічних профілактичних заходів радянським органам вдалося селекційно вивести, сформувати в РПЦ МП «новий тип» радянського духовенства, яке водночас вірить «в Бога і в комунізм»⁴⁸ та які «на словах і на ділі підтверджують не лише лояльність, а й патріотичність до соціалістичного суспільства»⁴⁹. Це був тип безпринципних пристосуванців і кар'єристів, часто своєкорисливих і морально порочних. Таких людей співробітникам КДБ було легко контролювати, шантажуючи наявним компроматом на них. Тому за сприяння радянських спецслужб вони дуже швидко робили церковну кар'єру, обіймаючи провідні посади в ієрархії.

Як зазначав у своєму звіті заступник голови Ради у справах релігій В. Фуров, «нами розроблено чітку та широку систему виховання єпископату, а через нього і рядового духовенства, у політичному плані, формування у них патріотизму, громадянського обов'язку, поваги до законів та діяльності Радянського уряду»⁵⁰. Водночас, як він уточнює, «жодне висвячення на єпископів, жодне переміщення не проходить без ретельної перевірки кандидатур відповідальними співробітниками Ради у тісному зв'язку з уповноваженими, місцевими органами та відповідними зацікавленими організаціями» (тобто КДБ)⁵¹.

Тому не дивно, що наприкінці 1980-х – на поч. 1990-х рр. радянські ієрархи РПЦ МП всіляко чинили опір демократичним перетворенням у суспільстві, активно виступали проти розпаду СРСР, проти процесів національного відродження та набуття республіками державної незалежності, а також відновлення Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), Істинно-Православної Церкви (під омофором РПЦЗ), Білоруської Автокефальної Православної Церкви (БАПЦ), Естонської Апостольської Православної Церкви (ЕАПЦ), Латвійської Право-

⁴³ Шумило С. Нелегальные связи между РПЦЗ и катакомбными общинами в СССР в 1960-е – 1980-е гг. *Textus et Studia – is a scientific journal of the Institute of History of the John Paul II Pontifical University in Krakow*. Krakow, Poland, 2024. 1 (37). P. 145.

⁴⁴ Шумило С. В катакомбах... С. 93–94.

⁴⁵ Эллис Д. Русская Православная Церковь: Согласие и инакомыслие. Лондон, 1990. С. 16–17; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд. Москва: Московская Хельсинская группа, 2012. С. 192–202; Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 332–389; Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущёве. С. 261–283.

⁴⁶ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 503, 516.

⁴⁷ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 321; Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви... С. 162; Шумило С. В катакомбах... С. 114–115.

⁴⁸ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX в. С. 393.

⁴⁹ Фуров В. Отчёт Совета по делам религий членам ЦК КПСС (1974). *Вестник Русского христианского движения*. 1979. № 130. С. 278.

⁵⁰ Там само. С. 281.

⁵¹ Там само. С. 279–280.

славної Автономної Церкви (ЛПАЦ) та інших альтернативних офіційній церкві юрисдикцій.

За визнанням колишнього Екзарха РПЦ в Україні митрополита Філарета (Денисенка), жоден єпископ Моспатріархії за радянських часів не міг отримати призначення на кафедру без згоди КДБ⁵². Частково розсекречені в 1991–1992 рр. архіви КДБ СРСР свідчили, що більшість відомих ієрархів РПЦ МП були таємними агентами чи співробітниками КДБ⁵³. Їхня активна міжнародна діяльність на екуменічній та миротворчій ниві курирувалася безпосередньо з КДБ⁵⁴.

Серед розсекречених таємних співробітників КДБ, зокрема значаться агент «Святослав» – митрополит б. Ленінградський Никодим (Ротов), агент «Дроздов» – митрополит б. Ленінградський та московський патріарх Алексій (Рідігер), агент «Михайлов» – митрополит б. Калінградський та нинішній московський патріарх Кіріл (Гундяєв), і ще десятки інших імен відомих ієрархів РПЦ МП⁵⁵.

Ніхто з них не покаювся за свою багаторічну співпрацю з КДБ. У РПЦ МП так і не відбулося люстрації, на яку багато хто сподівався протягом 1990-х рр. Залишившись у керівництві РПЦ МП, ці «агенти в рясах» і після розпаду СРСР за допомогою Церкви продовжували відстоювати інтереси російських спецслужб. Особливо гостро це виявилось, коли до влади в Російській Федерації прийшов колишній підполковник КДБ В. Путін, а багато провідних посад у державі посіли колишні офіцери КДБ. Не дивно, що багаторічний агент КДБ «Михайлов» (він же Кіріл Гундяєв) на посаді очільника РПЦ МП став одним із головних adeptів та ідеологів нового чекістського режиму РФ, виправдовуючи та благословляючи всі його злочини від імені Церкви⁵⁶.

Склалася парадоксальна ситуація, коли з падінням комуністичного режиму РПЦ МП не лише не звільнилася від полону радянських спецслужб, але й до певної міри стала в авангарді їхнього повернення до влади та неорадянської реставрації в РФ. Якщо в 1927 р. митр. Сергій (Страгородський) та інші ієрархи з його групи пішли на співпрацю з ОДПУ через страх за життя, то в 2000-ні рр. московський патріарх Кіріл (Гундяєв) добровільно поставив РПЦ МП на службу чекістській хунті, перетворюючи свою церковну структуру на ідеологічно-пропагандистський рупор тоталітарного режиму РФ. РПЦ МП в особі її патріарха та інших впливових ієрархів стала провідником антиєвангельських квазірелігійних і фундаменталістських ідей «русского міра»⁵⁷. Ці ідеї вони протягом багатьох років розробляли та пропагували серед російського суспільства та владної еліти з метою утвердження як офіційної державної ідеології, закладаючи тим самим обґрунтування претензій РФ на колишні терени СРСР і Російської імперії та загарбницької війни проти України та інших незалежних держав.

Розмірковуючи про це, хотілося би ще раз звернутися до євангельських слів Христа: «чи може дерево добре приносити плоди погані, і дерево погане приносити плоди добрі?»

⁵² Аудіозапис бесіди С. Шумила з патр. Філаретом (Денисенко) від 23.02.2021 р. *Приватний архів С. Шумила*; Філарет признав зв'язь з КГБ. *Лівий берег*. 2012. 20 січня. URL: https://lb.ua/news/2012/01/20/132771-filaret_priznal_svyaz_kgb.html; Архиви КГБ. Как Филарет работал на советские спецслужбы. *RISU*. 2019. 5 липня. URL: https://risu.ua/ru/arhivny-kgb-kak-filaret-rabotal-na-sovetskie-specsluzhby_n98991; Історія Філарета: за служу та гріхи почесного патріарха ПЦУ. *24 Канал*. 2019. 20 червня. URL: https://24tv.ua/istoriya_filareta_zaslugi_ta_grihi_pochesnogo_patriarha_ptsu_n1100564.

⁵³ Эдельштейн Г. Чекисты... в рясах. *Аргументы и факты*. 1991. № 36; Якунин Г. «Аббат» выходит на связь. *Аргументы и факты*. 1992; Полосин В. Вечный раб ЧК. *Известия*. 1992. № 18; Якунин Г. Подлинный лик Московской патриархии. Москва, 1995. С. 7–14; Пивоваров Н. Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.). *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2017. № 1. С. 185–215; Выписки свящ. Глеба Якунина из отчетов КГБ о работе с агентами-сотрудниками Московской патриархии, 1992 г. *Krotov.info*. URL: http://krotov.info/4/texts/03_v/Vypiski_1992.htm; Использование ЦК КПСС и КГБ СССР религиозных организаций в антиконституционных целях. Выводы комиссии Президиума Верховного Совета Российской Федерации по расследованию причин и обстоятельств ГКЧП. 1992. *Esxatos*. URL: <https://esxatos.com/articles/svyashchenniki-razvedchiki>; Агенты КГБ в рясах. Как священники РПЦ работали на тоталитарный режим СССР. *Internet-Sobor*. URL: <http://internetsobor.org/index.php/novosti/mirovoe-pravoslaviye/moskovskaya-patriarkhiya/agenty-kgb-v-ryasakh-kak-svyashchenniki-rpts-rabotali-na-totalitarnyj-rezhim-sssr>.

⁵⁴ Скаун Р. Агентура НКВС–МДБ–КДБ у православному єпископаті... 360 с.

⁵⁵ Соддагов А. Проклятие «Третьего имени». Реальные масштабы церковной агентуры ГБ видны после вскрытия архивов на постсоветском пространстве. *Gorby.media*. URL: <https://gorby.media/articles/2024/08/05/proklatie-tretego-imeni>.

⁵⁶ Шумило С. «Звичайний фашизм», або «Русський мір» Московського патріарха Кіріла як апологія антихристиянства, ксенофобії та насильства. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2 (176). С. 148–160.

⁵⁷ Шумило С. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4 (166). С. 126–134; Його ж. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кіріла. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6 (167–168). С. 157–166; Шумило С. «Звичайний фашизм»... С. 148–160; Шумило В. «Русского царя будет боятся сам антихрист...»: «пророцтва» преподобного Лаврентія Чернігівського, яких він ніколи не промовляв. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 133–147.

(Мт. 7:18). Відтак необхідна чесна та різнобічна дискусія, щоби зрозуміти справжні причини сучасних хвороб та кризи в РПЦ МП.

Чи можливо було, після падіння комуністичної тиранії, на основі старої радянської системи Московської патріархії відродити повноцінне здорове духовне життя без усіх тих потворних та хворобливих проявів, які ми спостерігаємо зараз? Чи може вона (Московська патріархія) потребує повного демонтажу та перезавантаження – разом із репресивною системою КДБ–ФСБ, що її породила? На ці питання ми знаходимо відповідь у тому ж Євангелії від Матвія: «*Всяке дерево, що не приносить плода доброго, зрубують і кидають у вогонь*» (Мт. 7:19). «*Ніхто ж бо на старій одязі не накладає латки з нової тканини, бо відірвуться від старого, і дірка буде ще гірша. Не вливають також вина молодого в старі міхи, а інакше прорвуться міхи, і вино витече, і міхи пропадуть; але вливають вино молоді в нові міхи, і зберігається те і друге*» (Мт. 9: 16–17).

References

- Alekseev, V. (1991). *Ylliuzyy u dohmy* [Illusions and dogmas]. Moscow, Russia.
- Alekseeva, L. (2012). *Ystoriya ynakomyshlyia v SSSR: noveishiy peryod* [History of dissent in the USSR: the newest period]. Moscow, Russia.
- Alfeev, Y., metropolitan. (2019). *Otdel vneshnykh tserkovnykh svyazei. Pravoslavnaia entsyklopediya* [Department for external church relations. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.
- Andreev, Y. (1952). *Kratky obzor ystoriy Russkoi Tserkvy ot revoliutsyy do nashykh dnei* [A brief overview of the history of the Russian Church from the revolution to the present day]. New York, USA.
- Andreev, Y. (1960). *Ystoky raskola Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy na Sovetskuiu y katakombnuiu* [Origins of the split in the Russian Orthodox Church into the Soviet and catacomb churches]. New York, USA.
- Berman, A., Skakun, R. (2017/2018). «Obespechivat proverennoi ahenturoi yz chysla dukhovenstva»: Dyrektyvy NKHB SSSR o Pomestnykh Soborakh Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy 1943 y 1945 hh. yz arkhyva Sluzhby bezopasnosti Ukraïny [“Provide with agents verified from among the clergy”: Directives of the NKGB of the USSR on the Local Councils of the Russian Orthodox Church in 1943 and 1945 from the archives of the Security Service of Ukraine]. *Tserkovno-ystorycheskyi vestnyk – Church historical bulletin*, 24–25, P. 247–258.
- Borutska, O. (2012). *Podpilna diialnist UHKTs v chasy radianskoho totalitaryzmu u 60-kh rr. XX st.* [Underground activities of the Ukrainian Greek Catholic Church during Soviet totalitarianism in the 1960s]. *Istoriia religii v Ukraïni – History of religions in Ukraine*, 22, 1, P. 727–745.
- Botsiurkiv, B. (1993). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v katakombakh (1946–1989)* [The Ukrainian Greek Catholic Church in catacombs (1946–1989)]. Lviv, Ukraine.
- Furov, V. (1979). *Otchët Soveta po delam relyhyi chlenam TsK KPSS (1974)* [Report of the Council for religious affairs to members of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (1974)]. *Vestnyk Russkoho khrystyanskoho dyzhenyia – Bulletin of the Russian Christian movement*, 130, P. 275–334.
- Hubonyn, M. (Comp.). (1994). *Акты sviateisheho patryarkha Tykhona y pozdneishye dokumenty o preemstve vysshiei tserkovnoi vlasty. 1917–1943 hh.* [Acts of his holiness Patriarch Tikhon and later documents on the succession of supreme ecclesiastical authority. 1917–1943.]. Moscow, Russia.
- Мазыгун, А., priest. (2006). *Vysshye yerarkhyi o preemstve vlasty v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy v 1920-kh–1930-kh hh.* [Senior hierarchs on the succession of power in the Russian Orthodox Church in the 1920s–1930s]. Moscow, Russia.
- Мазыгун, А., priest. (2018). «Непомынаиushchye». *Pravoslavnaia entsyklopediya* [“The Unremembered”. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.
- Odyntsov, M. (2004). *Velykaia Otechestvennaia voïna (1941–1945) y relyhoznye orhanyzatsyy v SSSR* [The Great Patriotic War (1941–1945) and religious organisations in the USSR]. Moscow, Russia.
- Osyrova, Y. (1998). *Skvoz ohn muchenyi y vody slez... Honenyia na Ystynno-Pravoslavnniu Tserkov* [Through the fire of torment and tears... Persecution of the True Orthodox Church]. Moscow, Russia.
- Osyrova, Y. (2008). *O, Premyloserdyy, budy s namy neotstupno... Vospomynaniya veruiushchykh Ystynno-Pravoslavnoi (katakombnoi) Tserkvy. Konets 1920-kh – nach. 1970-kh hh.* [O, Most Merciful One, be with us always... Memories of believers of the True Orthodox (catacomb) Church. The late 1920s – the early 1970s]. Moscow, Russia.
- Polskyi, M., archpriest. (1999). *Polozhenye Tserkvy v Sovetskoi Rossyy* [The position of the Church in Soviet Russia.]. *Putevoditel po pravoslavnoi asketyke – A guide to Orthodox asceticism*, 3, P. 174–175.
- Pospelovskiy, D. (1995). *Russkaia pravoslavnaia tserkov v XX v.* [The Russian Orthodox Church in the 20th c.]. Moscow, Russia.
- Pyvovarov, N. (2017). *Koho pryhlashaly v SSSR y koho otpravlyaly za hranytsu po relyhoznoi lynny (1943–1985 hh.)* [Who was invited to the USSR and who was sent abroad on religious grounds (1943–1985)]. *Hosudarstvo, relyhyia, tserkov v Rossyy y za rubezhom – State, religion, and the church in Russia and abroad*, 1, P. 185–215.
- Rehelson, L. (1977). *Trahedyia Russkoi Tserkvy, 1917–1945* [The Tragedy of the Russian Church, 1917–1945]. Paris, France.
- Shkarovskiy, M. (1999). *Russkaia Pravoslavnaia Tserkov pry Stalynе y Khrushchëve* [The Russian Orthodox Church under Stalin and Khrushchev]. Moscow, Russia.

Shkarovskiy, M. (1999). Yosylianstvo: techenye v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy [Josephite movement: a trend in the Russian Orthodox Church]. Saint Petersburg, Russia.

Shumilo, V. (2018). «Preterpevyj do konca» (Mf. 10:22): zhizneopisanie svyashchennomuchenika Damaskina, episkopa Gluhovskogo i Nezhiinskogo (1878–1937). K 140-letiyu so dnya rozhdeniya i 80-letiyu muchenicheskoy konchiny [Shumilo, V. “He Who Endured to the End” (Matthew 10:22): The Life of the Hieromartyr Damascene, Bishop of Glukhovskiy and Nizhynskiy (1878–1937). On the 140th Anniversary of His Birth and the 80th Anniversary of His Martyrdom]. Chernigiv–Provemon, Ukraine–France.

Shumilo, V. (2024). «Russkogo czarya budet boyat'sya sam antikhryst...»: «prorotstva» prepodobnogo Lavrentiia Chernihivskoho, yakykh vin nikolyne promovliav [“The Russian Tsar will be feared by the antichrist himself...”: a “prophecy” ascribed to St.Lavrenty of Chernihiv, which he never pronounced]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 133–47.

Shumylo, S. (2011). V katakombakh. Pravoslavnoe podpole v SSSR [In the catacombs. The Orthodox underground in the USSR]. Lutsk, Ukraine.

Shumylo, S. (2022). Falshyvi «prorotstva» chernihivskoho «arkhyiepyskopa» Kheruvyma Dehtiaria yak pidgruntia voiovnnychkh mistyfikatsii moskovskoho patriarkha Kirila [The false “prophecies” of Chernihiv “archbishop” Cherubim Degtyar as the basis for the militant mystifications of Moscow Patriarch Kirill]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6 (167–168), P. 157–166.

Shumylo, S. (2022). Ideia «russkoho mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarkha Kirila: do postanovky problemy [The idea of the “russian world” as the theology of war of Moscow Patriarch Kirill: posing the problem]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4 (166), P. 126–134.

Shumylo, S. (2024). «Zvychainyi fashyzm», або «Russkii mir» Moskovskoho patriarkha Kirila yak apolohiia antykhrystyianstva, ksenofobii ta nasylstva [“Ordinary fascism”, or Moscow Patriarch Kirill’s “Russian world” as an apology for anti-Christianity, xenophobia and violence]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2 (176), P. 148–160.

Shumylo, S. (2024). Nelehalnye svyazy mezhdru RPTsZ y katakombnyu obshchynamy v SSSR y 1960–e–1980–e hh. [Illegal ties between the Russian Orthodox Church Outside Russia and underground communities in the USSR in the 1960s–1980s]. *Textus et Studia*, 1 (37), P. 133–171.

Skakun, R. (2025). Ahentura NKVS–MDB–KDB u pravoslavnomu yepyskopati Ukrainy (1939–1964): formuvannya, funktsii, modeli povedinky [NKVD–MGB–KGB agents in the Orthodox episcopate of Ukraine (1939–1964): formation, functions, behaviour patterns]. Lviv, Ukraine.

Тсырун, V., archpriest. (2010). Ystoriya Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy: Synodalnyi y noveishyi peryody (1700–2005) [History of the Russian Orthodox Church: synodal and modern periods (1700–2005)]. Moscow, Russia.

Yakunyn, H. (1995). Podlynniy lyk Moskovskoi patryarkhyi [The true face of the Moscow Patriarchate]. Moscow, Russia.

Zhuravskiy, A. (2004). Vo ymia pravdy y dostoinstva Tserkvy: Zhytye y trudy sviashchennomuchenyka Kyrylla Kazanskoho v kontekste ystorycheskykh sobytiy y tserkovnykh razdeleniy XX v. [In the name of truth and dignity of the church: the life and works of martyr Cyril of Kazan in the context of historical events and church divisions of the 20th c.]. Moscow, Russia.

Эллыс, D. (1990). Russkaia Pravoslavnaia Tserkov: Sohlyasye y ynakomylye [The Russian Orthodox Church: Consensus and dissent]. London, UK.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athon legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

Дата подання: 20 січня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 4 січня 2026 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. До питання участі Московського патріархату у міжнародній діяльності на боці радянського режиму та нищенні церковної опозиції в СРСР. *Сіверянський літопис*. 2026. № 1. С. 56–66. DOI: 10.58407/litopis.260107.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2026). Do pytannia uchasti Moskovskoho patriarkhatu u mizhnarodnii diialnosti na bosti radianskoho rezhymu ta nyshchenni tserkovnoi opozytzii v SRSR [On the participation of the Moscow Patriarchate in international activities on the side of the Soviet regime and the destruction of church opposition in the USSR]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 56–66. DOI: 10.58407/litopis.260107.